

(Статията е отпечатана в “Българският език през ХХ век”. Академично издателство “Проф. Марин Дринов”. Издателство “Пенсофт”. София, 2001, с. 155-162)

Марияна Витанова
ОБОБЩИТЕЛНИТЕ МЕСТОИМЕННИЯ В БЪЛГАРСКИТЕ
ДИАЛЕКТИ

Системата на обобщителните местоимения в българските диалекти не е била обект на цялостно проучване. Данни за формалния инвентар се откриват в описанията на отделни говори или в речникови материали¹.

Задачата на настоящата статия е да бъде създадена по-пълна представа за формалното богатство на обобщителните местоимения в българските диалекти, да се поставят някои проблеми, свързани с тяхната семантика и функциониране, да се представи географското разпространение на по-интересните местоименни облици. Обобщенията се правят въз основа на материал, ексцерпиран от архива за "Български диалектен речник" при Института за български език, от публикувани и ръкописни монографични изследвания, от поредиците "Трудове по българска диалектология" и "Българска диалектология. Проучвания и материали", от езиковедските периодични издания. Като основа за сравнение с

¹ В програмата за събиране на материали за Български диалектен атлас е включен въпрос само за местоимението *всички*. На превръщането на старобългарското съчетание *въ рѣдѣ* в обобщително местоимение *вред* е посветена статията на К. Костов. Днешното съответствие на старобългарското съчетание *въ рѣдѣ* в някои диалекти от Южна България. - Известия на Института за български език, 1962, кн. VIII, 315-321.

книжовния език е използвано изследването на Р. Ницолова "Българските местоимения".

Обобщителните местоимения служат за обобщено означаване на обекти (лица, предмети) от дадено множество, на всякакви признаци и на цялото количество от дадени неща (Грамматика БАН 1983:206). В зависимост от това дали представят референта като цялостно множество, получено от събиране на елементи, или като множество, разделено по елементи и групи от елементи, се различават сумативни и обобщителни местоимения (Ницолова 1986:184).

Част от обобщителните местоимения се изменят по род и число, а други са неизменяеми. Употребяват се атрибутивно или субстантивирани (по-рядко предикативно).

В българската диалектна макросистема се употребяват обобщителни местоимения за лица и предмети, за признаци и за количество. За разлика от книжовния език се обособява и една четвърта група обобщителни местоимения, изразяващи отношение на посесивност.

I. Обобщителни местоимения за лица и предмети.

Най-широко разпространение на българската диалектна територия имат формите, които са преки наследници на старобългарските местоимения *въсѣкъ, въсѣка, въсѣко* (Мирчев 1978:191). В повечето говори началната съгласна *в* е изпаднала и местоименните форми се срещат в следните фонетични варианти: м. р. - *сѣки, с'а̀ки, сѣки, с'ак, сек*; ж. р. - *сѣка, с'а̀ка, сѣка*; ср. р. - *сѣко, с'а̀ко, сѣко*; мн. ч. - *сѣки, с'а̀ки, сѣки*.

Местоимението за мъжки род (*в*)*секи* е от старата сложна старобългарска форма *въсѣкъзи* (Иванова-Мирчева, Харалампиев 1999:118). Облик *секий*, който е най-близо до стб. *въсѣкъзи*, се

открива днес в мизийските говори - *Сèкий мъш ни знай* (Певец, Търговищ.); *Сèкий си знай ала* (Силистр.).

В пограничните, в част от югозападните и в някои централнородопски говори съгласна *в* е запазена във формите, но с метатеза, срв.: ед. ч.: м.р. *свàки* - ж.р. *свàка* - ср.р. *свàко*; мн.ч.: м.р. *свàки* - ж.р. *свàке* - ср.р. *свàки* (Видин., Белоград., Цариброд., Куманов.); *свеки* - *свека* - *свеко* (Костур.); *св'ак* - *св'ака* - *св'аку* - *св'аки* (Ропката, Асеновгр.).

В някои от източните български говори - главно мизийски и павликянски, се наблюдава генерализиране на формите за мъжки или среден род за трите рода: *сèкий път*, *сèкий л'ату* (Кочово, Преслав.); *с'аку к̀шитъ*, *с'аку сèлу* (Силистр.); *сèку прàзник*, *сèку м̀йк'а*, *сèку д̀рву* (Банат); *сèку в̀чър*, *сèку к̀шитъ*, *сèку д̀йтè* (северен павликян. говор) и др.

Местоименните облици имат атрибутивна употреба: *С'ак дèн' ги уб'адъ* (Дервент, Дедеагач.); *С'ака к̀шта òмаше р̀си* (Шумен.); *С'аку ч̀ду зъ три дни* (Войнягово, Карлов.); *От свàко сèло на свàко мèсто* и т.н. Формите за мъжки и среден род се употребяват и субстантивирани : *Сèк възсòдна по конче хранено* (Смолян.); *С'ак òска да в̀ди* (Драм.); *Сèки за сèбе си* (Дупнищ.); *Глèда си свак свòйу р̀боту* (Куманов.); *Свèко си знàе р̀ботата* (Смолян.); *С'аку шъ си з̀ми л̀жичкъ* (Върбица, Преслав.) и др. При самостоятелна употреба облиците за мъжки и за среден род означават лица без оглед на пола.

Субстантивираното местоимение (*в*)*сичко//сфичко // шичку// шушку//чичку* има сумативен характер и представя своя референт като цялостно множество от лица, животни, предмети: *С̀чку изл̀зъ нъ к̀ръ* (Вишовград, Павликен.); *И с̀чку устàнъ зъ гр̀цету* (Дервент, Дедеагач.); *Пьс̀л'ките из'а̀доа ш̀шку* (Еникьой, Ксант.); *Сф̀чко на рет знàе, сф̀чко распорèдва* (Раковица, Кул.) и др.

В пограничните говори е регистрирана форма *св̀ашто* 'всичко', аналогична на неопределителното местоимение *нещо* и отрицателното *нищо*, срв. *Гадос̀ийа ѝе она̀ у св̀ашто* (Трън.); *Тр̀еба да ѝм̀ши от св̀ашто д̀ома* (Ново село, Видин.); *Вид̀ел св̀ашто, какв̀о е по зем̀'ата* (цибришко-огостен. гов., Румъния); *св̀ашта* (Куманов.); *св̀ешто* (Скоп.) и др.

Обликът *с̀ичкома* 'всички', характерен за североизточните говори, е образуван от местоимението *всичко* и наставка *-ма* по аналогия с мъжколичните числителни форми *двама, трима, четирима*: *С̀ичкома хор̀о ше игр̀айми* (Шумен.); *С̀ичкома ше ѝдем* (Карлов.) и др.

Другият вид местоимения, разпространени по цялата езикова територия и употребявани в книжовния език, са образувани от формите на въпросителното местоимение *кой* и представка *(в)ся-/(в)се-* (от стб. *вьсь*): м. р. - *с̀екуй, с̀'акуй, с̀екой*; ж. р. - *с̀'акуйь, с̀'акувь, с̀екойа*; ср. р. - *с̀'акуйе, с̀екойе*; мн. ч. - *с̀'акуй, с̀'акуй*.

В част от югозападните, както и в отделни погранични и родопски говори, съгласната *в* във формите е запазена, но с метатеза: *с̀в̀екой чов̀ек, с̀в̀екойа к̀ук'а, с̀в̀екойе с̀ело* (Куманов., Порече, Охрид., Костур.); *св̀'акуй* (Ропката) и др.

Парадигмата на местоименията, образувани с *кой*, обикновено е дефективна. В повечето говори се употребяват най-често облиците за мъжки род.

На трето място по обхват на разпространение са обобщителните местоимения за лица и предмети, образувани от представка *(в)с̀ѐ/(в)с̀'а-* и формите на въпросителното местоимение *кутри* (стб. *каторъзи, каторая, катороє*), аналогични с неопределителното *някутри* и с отрицателното *никутри*. Срещат се в рупските говори на Западна Тракия, Родопите и Източна

Македония. Регистрирани са и в мизийски говори, срв. *всѐкатри*, *всѐкатра*, *всѐкатро*, *всѐкатры* (Тихомир, Крумовгр.); *с'акутри*, *с'акутръ*, *с'акутру*, *с'акутри* (Гюмюрджин., Димот.); *с'акутрек* (Чеч); *с'акутрий*, *с'акутра*, *с'акутру*, *с'акутрейа* (Сухо и Висока, Солун.); *с'акутрий*, *с'акутра*, *с'акутру*, *с'акутрийа* (Калипетрово, Силистр.) и др. Употребяват се атрибутивно: *С'акутру д'ати тръси майка си*; *С'акутра жинà ишти да се ублечè пò-убаво* (Калипетрово, Силистр.); *С'акутри чув'ак не станвѝ кѝл нѝ тѝкѝу нѝшту*; *С'акутру дѝте ѝс майкѝ си* (Съчанли, Гюмюрдж.) и др. или самостоятелно: *С'акутрий б'ага ут таквас рàпта*; *С'акутрийа ѝку разбѝрава тѝс рàпта* (Калипетрово, Силистр.) и т.н.

От неизменяемата въпросителна форма *кана* в Родопите се образува обобщителното местоимение за предмети *всѐкана* 'всичко' (срв. отрицателното *никана*): *Гà си дадахме, нàйдахме всѐкана пасадѐно* (Тихомир, Крумовгр.).

В системата на българските диалектни обобщителни местоимения е навлязла неизменяемата лексема от гръцки произход *ката* със значение 'всеки, -а, -о'. Тя се среща само в атрибутивна употреба и в повечето диалекти се свързва само със съществителни, означаващи време - *ка̀та ден'*, *ка̀та година* (Банат), *ка̀та есен* (Драмско), *ка̀та нѝш*, *ка̀та у̀трѝн* (Нова Надежда, Хасков.); *ка̀та лèто*, *ка̀та гòдину* (Годеч) и т.н.

В някои рупски говори *ката* се е интегрирала напълно в езиковата система и се съчетава с различни по семантика съществителни имена, напр. *Ка̀та чил'èк си има табиèт'*; *Ат ка̀та кòшта з̀имат*; *На ка̀та бòркан'е млèко абан̀иват* (Смилян, Смолян.); *На ка̀та к̀шита ф̀урна ѝма*; *На ка̀та д̀ума д'а̀ду му*

вѝкаше (Асеновгр.); *На кàта к̀шитъ ѝмаха угнѝшите* (Сарджа, Гюмюрдж.); *Кàта п̀т' к̀зв̀м* (Каяджик, Димот.) и др.

В говора на ксантийското село Еникьой (Кръстополе) *ката* дори е успяла да измести формите *с̀еки, с'̀ака, с'̀аку*, които се употребяват рядко, срв. *кàта м̀ома, кàта ж̀ена, кàта д̀ете, кàта чул'̀ак* и т.н. В говора на Еникьой *кàта* се съчетава с формите на числителното *един* като подчертава допълнително отделните елементи, от които е съставено множеството на представяния референт и означава всякакво едно (каквото и да било) лице: *Кàта ид̀ин си знàе н̀ега с; Кàта ин̀ò д̀ете тр'̀аа х̀оде н̀е скул'̀òту* и др. Подобно съчетаване на обобщителна местоименна форма с числителното *един* е отбелязано и в други рупски диалекти: *С'̀аки ад̀ин сриж̀аше пу едн̀ò к̀оза; И ѝад̀ет с'̀ак адн̀ò дум̀а си* (Волак, Драм.); *Вс̀екатри ад̀ин ѝше да з'̀òме с̀ирене* (Тихомир, Крумовгр.) и др.

II. Обобщителни местоимения за признаци.

Обобщителните местоимения за признаци се образуват също както в книжовния език от представка *(в)ся-/(в)се-* (от стб. *вьсь*) и формите на въпросителните местоимения за признаци. В повечето говори началната съгласна *в* изпада: м. р. - *с'̀акак̀в, с'̀ак̀к̀ж̀у, с'̀ак̀к̀ж̀й, с'̀ак̀к̀ф, с̀екак̀òф, с̀екак̀ж̀й, с̀екак̀в, с̀екик̀в, с̀ек̀к̀ф*; ж. р. - *с'̀акак̀ва, с'̀акак̀в̀в, с'̀ак̀ва, с̀екак̀ва, с̀ек̀ва, с̀екак̀ва, с̀екик̀ва, с̀ек̀ва*; ср. р. - *с'̀акак̀во, с'̀ак̀во, с̀екак̀во, с̀екак̀во, с̀екик̀во, с̀ек̀во*; мн. ч. - *с'̀акак̀ви, с'̀ак̀ви, с̀екак̀ви, с̀екак̀ви, с̀екик̀ви, с̀ек̀ви*.

Дългите и съкратени варианти (*с'̀акак̀в - с'̀ак̀к̀ф, с̀екак̀ва - с̀ек̀ва* и т.н.) имат равностойна употреба.

В част от западните говори и в Родопската област *в* в представката се пази, но с метатеза, срв.: ед.ч. - *с̀в̀ак̀к̀к̀ф, с̀в̀ак̀к̀ва, с̀в̀ак̀к̀во*, мн.ч., м. и ср.р. - *с̀в̀ак̀к̀ви, с̀в̀ак̀к̀ви, с̀в̀ак̀к̀ви*, ж.р. -

св`акъкве (Ново село, Видин.); *св`екакоф, св`екаква, св`екакво, св`екакви* (Костур.); *св`акъф, св`акъква, св`акъкво, св`акъкви* (Асеновгр.); *св`екакво* (Смолян.) и др.

В някои западни говори (Видин., Соф., Кюстендил. и др.) са регистрирани обобщителни местоименни облици за признаци: *секой`ак, секой`ака, секой`ако*, образувани от облика *всяко* и наставка *-`ак* по подобие на прилагателните *двоаяк, тройак* - *На вен`ецо секуй`аку горско цв`ек`е* (Соф.); *Гарван граче у гора зелена, та си мами всекояки пилци* и др.

В Централните Родопи (Смолян., Ардин., Чепин., Мадан. и др.) е отбелязан обликът *с`ичкакви* 'всякакви' - контаминация между местоименията *сичко* и *какви*.

Обобщителните местоимения за признаци имат сумативен характер. С тях се означава множество от качествени признаци на предмети от един и същи род (Ницолова 1986:191). Употребата им обикновено е атрибутивна: *С`акви л`уде `имъ, с`акъкъф нърот м`ожииш да стр`ишнеш* (Еникьой, Ксант.); *Н`ийе `имамо с`екикве `й`абъл`ке* (Царибр.); *С`екакоф св`ет `има* (Кюстенд.). В диалектите се употребяват понякога и субстантивирани: *С`акъкви ги `има пу св`ето; И с`акъку б``афми нъг`отвили* (Силистр.); *То са л`ахова с`екак`оф ; Та шта `ие л`е с`екакво* (Смилян, Смолян.); *Св`акъкву ми са `ие сл`уч`увалу* (Асеновгр.). Както показват повечето примери при самостоятелна употреба обобщителните местоимения за признаци се доближават семантично до местоимението *всичко*.

Някои автори поставят в групата на обобщителните местоимения за признаци и формите на прилагателното име *цял* (Ницолова 1986, Маслов 1981, Стойков 1967 и др.).

III. Обобщителни местоимения за притежание.

В книжовния език, както и в преобладаващата част от диалектите няма специално обобщително местоимение, което да

означава посесивност. Това значение се изразява чрез съчетание от предлог *на* и местоимението за лица *всички* (Ницолова 1986: 183).

В местоименните системи на някои говори обаче са регистрирани форми, означаващи всеобщо притежание. В диалекта на Банско функционират местоименията *сѣчий*, *сѣčia*, *сѣchie* със значение 'на всички', които по начин на образуване са аналогични с неопределителните и отрицателните за притежание (*нечий*, *ничий*): *Висòкия бор крѣй селò е сѣчий*; *Цр̀кватà е сѣchia*; *Уч̀лишч̀ето е сѣchie* и др.

В говора на с. Съчанли, Гюмюрдж. е отбелязан облик *с'̀акушни* 'на всички' с форма за дателен падеж - *с'̀акушнitemу*: *С'̀акушнitemу òлуве ф к̀шти*.

IV. Обобщителни местоимения за количество.

От всички диалектни обобщителни местоимения може би с най-богат формален инвентар се отличава групата на количествените.

Количествените местоимения с най-широк ареал на разпространение са същите, които функционират и в книжовния език, но с изпадане на началната съгласна *в*. Образувани са от контаминацията на стб. местоимения *всѣвчьскъина* и *вси* (Мирчев 1978:192) и имат сумативен характер. Те се изменят по род и число: *сичкият* - *сичката* (*сичка*) - *сичкото* (*сичко*) - *сичките* (*сички*). Формата за мъжки род е винаги членувана. Нечленуваните облици за женски и среден род са по-характерни за народнопоетичното творчество - *Сичкѣ съ свàдбѣ рѣзб'̀агѣ* (Войнягово, Карлов.); *Сичкѣ съ гурѣ рѣзл'̀уле* (Габров.); *Ние сички су сичку сѣрце сме кайл дѣ йѣ дàдime* (Пещер.) и др. Различията в диалектите се обуславят главно от членната морфема за мъжки род, а в родопските говори е налице и тройно членуване: м. р. - *сичк'̀ес*, *сичк'̀ен*, *сичк'̀ет*; ж. р. - *сичк'̀еса*, *сичк'̀ена*, *сичк'̀ета*; ср. р. -

с̀ичк'ѣсу, с̀ичк'ѣну, с̀ичк'ѣту; мн. ч. - *с̀ичкисе, с̀ичкин'е, с̀ичкит'е* (Асеновгр.).

Многобройни остатъци от старобългарското местоимение прилагателно **вьсь** (**вьста, вьсе**) са запазени в западните български говори и в някои рупски диалекти. Пълни парадигми за мъжки, женски и среден род, единствено и множествено число, членувани и нечленувани форми са налице в пограничните говори, срв.: ед.ч. м.р. *сѣѣ* - ж.р. *сва* - ср.р. *сво*; мн.ч. м.р. *сви* - ж.р. *све* - ср.р. *сви (сва)*; ед.ч. член. м.р. *сѣв'ѣт* - ж.р. *сѣта* - ср.р. *сѣто*; мн.ч. член. м.р. *сѣите* - ж.р. *сѣте* - ср.р. *сѣите (сѣта)* (Цариброд.); ед.ч. м.р. *сѣѣ* - ж.р. *сва* - ср.р. *сво*; мн.ч. м.р. *сви* - ж.р. *све* - ср.р.; ед.ч. член. м.р. *сѣвийо* - ж.р. *сѣта* - ср.р. *сѣто*; мн.ч. член. м.р. *сѣите* - ж.р. *сѣте* - ср.р. *сѣите* (Годеч.) и др.

В югозападните и павликянските говори се употребяват само членувани облици с изпаднала съгласна *в*, срв.: *сѣт-сѣта-сѣто-сѣте* (Долновар., Гевегел., Воден.); *сѣт-сѣта-сѣто-сѣти* (Костур.); *сѣот-сѣта-сѣто-сѣте* (Охрид., Дебър.); *сет-сѣта-сѣто-сѣте* (Неготин., Мариов.); *сѣт-сѣта-сѣту-сѣте* (Банат); *сѣт-сѣта-сѣту-сѣт'ѣ* (северен павликян. гов.) и др.

Разнообразни варианти на стб. местоимение **вьсь** 'всички' се откриват почти във всички български говори (БДА. Т. I, к. N 267; БДА. Т. IV, к. N 392): *сах* (петрифицирана форма за родителен падеж множествено число - стб. **вьсѣхъ**) - *Ти сах пузнѣши*; *Калѣсаха сах* - Еникѣой, Ксан.; *све* - Хасков., Пашманкѣой, Софл.; *синки* - Одрин.; *синките* - Разград., Котлен., Павликен., Айтос., Старозагор., Свиленград.; *синца* - Белослатин., Плевен., Павликен.,

² От стб. **вьсь** + **тѣ** - **вьсѣтѣ** - **сѣтѣ** - **сѣт**.

северен павликян. говор, Банат, Тетевен.; *свинца* - Видин., Белоград.; *ситички(те)* - Долнопреспан. и т.н.

Типични за рупските говори са сумативните обобщителни местоимения *врет (фрет)*, *врит (фрит, фрит')*, *вр'от, вр'ут (врут)*, *вру, врът (фрът)* и т.н. със значение 'всички, всичките', които са застъпници на стб. адвербиално съчетание **ВЪ РЪДЪ**. Чрез разширяване на значенията на стб. **ВЪ РЪДЪ** е настъпило семантично изравняване със стб. **ВЪСЪ** и постепенно изместване на континуантите на стб. **ВЪСЪ** в западнотракийските, родопските и източномакедонските говори. Интегрирането е довело до появата на разнообразни фонетични варианти, падежни форми и умалителни облици (*вр'ичекът, вр'ъчъкът, вр'ичеката* и др.). Процесът е разгледан подробно от К. Костов (Костов 1962:315-321).

Наследниците на стб. **ВЪ РЪДЪ** се употребяват атрибутивно и самостоятелно. При атрибутивна употреба се свързват с членувани съществителни имена в множествено число: *То са развр'атило на врит' стран'исе* (Смилян, Смолян.); *Ут вритчикът рудн'ните ъс н'ега н'дй съ р'зб'иръм* (Еникьой, Ксан.) и др. Често се срещат и самостоятелно: *Врит сме сой б'или; Т'е ша ни вр'ит' атр'ови* (Смилян, Смолян.); *Зб'ираме са вр'ит;* *Вр'ит к'ол'еа гурб'ан'* (Асеновгр.).

Освен като местоимения за количество застъпниците на стб. **ВЪ РЪДЪ** са регистрирани и със значения на дистрибутивни местоимения за лица, срв. *Фрет 'всеки' си ъмъ ну идн'ò парч'е* (Волак, Драм.) и др.

V. Падежни форми при диалектните обобщителни местоимения.

В книжовния език падежни форми имат единствено самостоятелно употребените облици за лица от мъжки род единствено число - *всеки, всякой*, срв. - винителен падеж - *всекиго, всякого*, дателен падеж - *всекиму, всякому*. Дателната форма се заменя все по-често от съчетания на предлога *на* с винителната или дори с именителната форма - *на всекиго, на всеки*.

Системата на българските диалектни обобщителни местоимения е съхранила по-добре падежните форми. И тук обаче в една голяма част от диалектите (мизийски, балкански, северозападни и югозападни) положението е аналогично с книжовния език.

Най-консервативни по отношение на падежите са рупските (от родопски и тракийски тип) и пограничните говори, където падежни остатъци се откриват не само при местоименията за лица от мъжки род, но и при женски род, при единствено и множествено число, при местоименията за признаци, за притежание и за количество. Дори по-късно възникналите местоимения от стб. **вѣ рѣдѣ**, които не се изменят по род и число, получават падежни окончания за глаголативен и дателен падеж, което влиза в известно противоречие с налагащия се аналитизъм в именната система.

VI. Заключение.

Направеният преглед разкрива по-голямото формално и семантично богатство на обобщителните местоимения в днешните диалекти. Формалната пъстрота е резултат от различни контаминации на старобългарските местоименни облици, на транспозиционни промени, на появата на многобройни фонетични и фонеморфологични варианти, на включването в местоименната система на облици от чужд произход и др. Откриват се също така и аналогии в развитието на обобщителните местоимения с неопределителните и отрицателните, с които образуват редове от

типа: *всякой - някой - никой; всякутри - някутри - никутри; сващо - нещо - нищо; всекана - никана; всякакъв - някакъв - никакъв; всечий - нечий - ничий* и др.

Библиография³

Архив за Български диалектен речник при Института за български език-БАН.

Антонова 1987: Л. Антонова. Говорът на с. Волак, Драмско. Доктор. дис., 1987.

Божков 1984: Р. Божков. Димитровградският (Царибродският) говор. С., 1984.

Бояджиев 1972: Т.Бояджиев. Говорът на с. Съчанли, Гюмюрджинско. С., 1972.

Бояджиев 1991:Т. Бояджиев. Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия. С., 1991.

БДА: Български диалектен атлас. Т. I Югоизточна България. С., 1964; Т. IV Северозападна България. С., 1981.

Виденев 1978: М. Виденов . Годечкият говор. С., 1978.

Видоески 1962: Б. Видоески. Кумановскиот говор. Скопје , 1962.

Витанова 1986: М. Витанова. Говорът на с. Еникьой (Кръстополе), Ксантийско. Доктор. дис., 1986.

Грамматика 1983: Грамматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология. С., 1983.

Грамматика 1991: Грамматика на старобългарския език. С., 1991.

Иванов 1932: Д. Иванов. Гевгелийският говор. С. , 1932.

Иванов 1977: Й. Иванов .Български преселнически говори. С., 1977.

Иванова-Мирчева, Харалампиев 1999: Д. Иванова-Мирчева, Ив. Харалампиев. История на българския език. В. Търново, 1999.

Кабасанов 1963: Ст.Кабасанов. Един старинен български говор.Тихомирският говор. С., 1963.

Керемидчиева 1993: Сл. Керемидчиева. Говорът на Ропката (Родопска граматика). С., 1993.

³ Поради ограничения обем на статията не са посочени подробно всички източници на диалектния материал.

Костов 1962: К.Костов. Днешното съответствие на старобългарското съчетание въ рѣдѣ в някои диалекти от Южна България.. - Известия на Института за български език, 1962, кн. VIII, 315-321.

Костова: Т.Костова. Говорът на с. Смилян, Смолянско (ръкопис).

Кочев 1969: Ив. Кочев. Гребенският говор в Силистренско. С., 1969.

Майтинская 1969: К. Е. Майтинская. Местоимения в языках разных систем. М., 1969.

Маслов 1981: Ю. С. Маслов. Грамматика болгарского языка. М., 1981.

Мирчев 1978: К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. С., 1978.

Младенов 1966: М. Младенов. Ихтиманският говор. С., 1966.

Младенов 1969: М. Младенов. Говорът на Ново село Видинско. С., 1969.

Младенов 1993: М. Младенов. Българските говори в Румъния. С., 1993.

Неделчев 1994: Н. Неделчев. Диалект на българите-католици (Северен павликянски говор). В.Търново, 1994.

Неделчев 1995: Н. Неделчев. Мизийско-балкански диалект. С., 1995.

Ницолова 1986: Р. Ницолова. Българските местоимения. С., 1986.

Стойков 1967: Ст. Стойков. Банатският говор. С., 1967.

Умленски 1965: Ив. Умленски. Кюстендилският говор. С., 1965.

Шклифов 1973: Бл. Шклифов. Костурският говор. С., 1973.